

จิตรกรรมฝาผนังศิลปะอีสาน ISAN ART WALL PAINTINGS

¹พระครูพิศาลชัยธรรม ชยธมฺโม (อินศรีเมือง), ²พระครูปริยัติพัฒนบัณฑิต
และ ³พระครูวินัยธรวรวุฒิ เตชธมฺโม

¹Phrakhru Phisanchaitham Chayathammo (Insrimuang),

²Phrakru Pariyattipattanabanditta and ³Phrakhru Winaithon Worawuth Techathammo

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Mahachulalongkomrajavidyalaya University, Thailand

¹kaeokalong.2536@gmail.com

Received : July 12, 2023; Revised: July 25, 2023; Accepted: August 10, 2023

บทคัดย่อ

จิตรกรรมฝาผนัง เป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมมีส่วนสัมพันธ์กับบริบทโครงสร้างของสังคม และสิ่งแวดล้อม สืบเนื่องมาจาก แรงบันดาลใจความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา หรือ วรรณกรรม และวัฒนธรรมประเพณีต่างๆ จนเกิดมโนภาพขึ้น จึงได้คิดวิธีที่จะถ่ายทอดออกมาเป็น งานจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธ หรือประเพณีต่างๆ ไว้ตามผนังโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ ผนังถ้ำ ตามฝาผนัง บานประตู บานหน้าต่าง หรือเขียนบนผ้า เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวคำสอนทาง พระพุทธศาสนา สื่อสารออกมาเป็นภาพเล่าเรื่องราวโดยตรง ซึ่งนี้แหละ คือ เสน่ห์และเอกลักษณ์ ของอุปปแด่มชาวอีสานอันทรงคุณค่ายิ่ง สอดแทรกไปด้วยภาพวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี และ วัฒนธรรมไทย เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ประดับตกแต่งเพื่อโน้มน้าวชักนำให้ผู้ชมเกิดความศรัทธาต่อ พระพุทธศาสนาส่วนผู้ที่มีความศรัทธาอยู่แล้วเมื่อได้สัมผัส จะทำให้ซาบซึ้งตื้นระธรรมคำสอน ในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

คำสำคัญ : จิตรกรรมฝาผนัง, ศิลปะอีสาน

¹ นิสิต, หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาเขตขอนแก่น

² รองศาสตราจารย์ ดร., สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

³ อาจารย์ ดร., อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาเขตขอนแก่น

Abstract

Wall paintings are a cultural production that is related to the structural context of society and The environment is due to the inspiration of devotion to Buddhism or literature and Various traditional cultures until the imagination came up. Therefore, it was thought of a way to convey it as a Buddhist mural. Or various traditions are placed on the walls of churches, temples, pavilion, cave walls, and wall of Banp.The door, the window. Or write on cloth to convey the story of Buddhist teachings. Communicate directly as a picture of the story This is the charm and identity of the most precious Isan incense stick, interspersed with pictures of a woolly lifestyle. Thai traditions and culture to offer as a Buddhist offering or decorating to persuade the audience to be born. Faith in Buddhism for the civilized peopleRuttha, when touched, will appreciate the taste of Dhammakhamma. Teach More in Buddhism

Keywords: mural, Isan art

บทนำ

จิตรกรรมไทย หรือจิตรกรรมฝาผนัง เป็นมรดกทางศิลปกรรมอย่างหนึ่งที่มีคุณค่ายิ่งของ ไทย มีเอกลักษณ์ของตัวเอง ทั้งวิธีการเขียน การใช้เส้นและสี มีคติความบันดาลใจในการสร้างสรรค์ ที่แตกต่างไปจากงานจิตรกรรมของชนชาติอื่น จิตรกรรมไทยมีลักษณะลีลาการใช้เส้นและสีเส้นที่ อ่อนช้อยนุ่มนวลแสดงให้เห็นฝีมือและจินตนาการของชาวไทยแต่ละยุคแต่ละสมัยรวมทั้งคนในภาค อีสานด้วย และได้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ ชีวิตสังคมชนบประเพณี ระบบกษัตริย์และความ ศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนไทยในอดีตได้เป็นอย่างดี

ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนัง จึงเป็นศิลปกรรมที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษา ให้ทั้งความรู้ทาง ประวัติศาสตร์ ความเบิกบานใจจากความงดงามและสุนทรีย์ภาพอันสูงส่งที่แฝงอยู่ในจิตรกรรมไทย

ความหมายจิตรกรรมฝาผนัง

คำว่า "จิตรกรรมฝาผนัง" หมายถึง ภาพที่เขียนลงบนโครงสร้างอาคาร เช่น ฝาผนัง เสา เติมาน คอซอง ซื่อ คาน และบานประตู หน้าต่าง เน้น โดยมากจะพบตามวัดวาอารามและในพระ

อุโบสถ วิหาร ศาลาหอไตร กรุในพระเจดีย์ พระปราสาท และกุฏิ เรื่องที่เขียนเป็นพระประวัติ เทพ ชุมชุม ไตรภูมิ ชาตก วรรณกรรมทางศาสนา ปรีชาธรรม ตำนานพระราชาธิ และการณ์สำคัญ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ในสังคม การแต่งกาย เหตุการณ์ทางประโบราณคดี เป็นต้น ทำให้เกิดสุนทรียภาพในการชมเกิดความเชื่อและความศรัทธาต่อผู้คนในแต่ละสมัย

มีนักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังไว้ ดังนี้

สมชาติ มณีโชติ ได้กล่าวไว้ว่า จิตรกรรมฝาผนังเป็นศิลปะประจำชาติอีกแบบที่สามารถใช้เป็นประจักษ์พยาน แสดงอายุกาลเวลาและวัฒนธรรมของชาติทำให้ทราบถึงวิวัฒนาการความเจริญของชาติไทยในยุคสมัยต่างๆ ที่ถูกบรรจุถ่ายทอดเป็นเรื่องราวในจิตรกรรมฝาผนัง ที่เต็มไปด้วยความประสานกลมกลืนได้ดีเยี่ยมทำให้เกิดความยอดเยี่ยมในด้านสุนทรียรส" (สมชาติ มณีโชติ, 2529)

ศิลป์ พีระศรี ได้กล่าวไว้ว่า จิตรกรรมฝาผนังเป็นศิลปะที่มีความสำคัญ ในการเผยแผ่ธรรมะโดยมุ่งเน้นให้ศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาด้วยภาพเป็นหลักฐานความเป็นศิลปะนั้นให้ความสำคัญเป็นรองทำให้ได้ชื่นชมทั้งศิลปะศรัทธาและจิตวิญญาณในภาพ (ศิลป์ พีระศรี, 2502)

วิวัฒนาการของจิตรกรรมไทย

สามารถแบ่งออกตามลักษณะรูปแบบทางศิลปกรรมที่ปรากฏในปัจจุบันได้ 2 แบบ คือ (สมชาติ มณีโชติ, 2529)

1. จิตรกรรมไทยแบบประเพณี

จิตรกรรมไทยแบบประเพณี คือ ศิลปะที่มีความประณีต สวยงาม แสดงความรู้สึกละเอียดความเป็นไทยที่มีความอ่อนโยนละมุนละไม สร้างสรรค์สืบต่อมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้ลักษณะประจำชาติ มีลักษณะและรูปแบบเป็นพิเศษ นิยมเขียนบนฝาผนังในอาคารที่เนื่องในพระพุทธศาสนา อาคารที่เนื่องด้วยบุคคลชั้นสูง คือ พระอุโบสถ วิหาร พระที่นั่ง บนแผ่นผ้าแผ่นกระดาน เขียนด้วยสีฝุ่นตามวิธีการของช่างเขียนไทยในสมัยโบราณ นิยมเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ ทศชาติชาตก ไตรภูมิ วรรณคดี และวิถีชีวิตไทย จิตรกรรมไทยแบบประเพณีนี้แบ่งย่อยเป็น 2 ประเภท คือ จิตรกรรมที่เคลื่อนที่ไม่ได้หรือจิตรกรรมฝาผนัง และจิตรกรรมที่เคลื่อนที่ได้ เช่น สมุดข่อย ภาพมหาชาติ ตู้พระธรรมต่าง ๆ

2. จิตรกรรมไทยแบบร่วมสมัย

รูปแบบของจิตรกรรมไทยมีการเปลี่ยนแปลงมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ทำให้ได้สัมผัสกับความเจริญก้าวหน้าของโลกในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการศึกษา การคมนาคม การพาณิชย์ เป็นต้น ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต สติปัญญา และเทคนิค ซึ่งมีผลต่อความก้าวหน้าทางจิตรกรรมไทยร่วมสมัย ได้พัฒนาไปตามสภาพแวดล้อม ความเปลี่ยนแปลงของชีวิต ความเป็นอยู่ความรู้สึก

นึกคิดความนิยมในสังคม สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์ใหม่ของวัฒนธรรมไทยอีกรูปแบบที่มีคุณค่า เช่นกันส่วนใหญ่เป็นแนวทางเดียวกับลักษณะศิลปะแบบตะวันตกในลัทธิต่างๆ ตามความนิยมของจิตรกรที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ ได้สัมผัสกับศิลปะในแนวยุโรป ทำให้เกิดงานสร้างสรรค์ที่แตกต่างไปจากเดิม และพัฒนาเป็นรูปแบบของงานที่ให้อารมณ์ มีบรรยากาศที่เรียบง่าย รูปทรงไม่ซับซ้อน ไม่เน้นรายละเอียด แต่แฝงด้วยอารมณ์ความรู้สึกของจิตรกรเองประกอบกับสังคมเริ่มมีความก้าวหน้าทางวิทยาการมากขึ้น

ลักษณะงานจิตรกรรมฝาผนังไทย

ในส่วนนี้จะศึกษาลักษณะงานจิตรกรรมฝาผนังไทย เฉพาะแบบประเพณีที่มีความเก่าแก่ที่สุด ที่ยังหลงเหลือให้ได้พบเห็นในปัจจุบัน ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนปลายที่ยังเป็นแบบอย่างปฏิบัติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยจะศึกษาลักษณะและรูปแบบด้านการจัดลำดับภาพขนาด และระยะทางการใช้สีและเส้น การแสดงความคิดและมโนภาพตามลำดับจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณี เริ่มแรกมีลักษณะเส้นและสีเขียนเป็นแบบง่ายๆ เช่นภาพเขียนบนแผ่นหินหรือแผ่นอิฐในสมัยทวารวดีต่อมาได้มีวิวัฒนาการเรื่อยมาจนถึงสมัยศรีวิชัยสุโขทัยล้านนาอุททองอยุธยาธนบุรีและรัตนโกสินทร์ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังไทยในแต่ละสมัยมีลักษณะแตกต่างกันไปโดยมีลักษณะรูปแบบและเทคนิคเป็นของตัวเอง นอกจากนี้ยังมีการแปรเปลี่ยนตามความคิดของสังคมสิ่งแวดล้อม และบริบทอิทธิพลจากต่างประเทศจิตรกรรมฝาผนังไทยเป็นภาพเขียนสีฝุ่นหรือสีน้ำกาวเหมาะกับการเขียนบนผนังปูนที่แห้งแล้ว สามารถตกแต่งรายละเอียดได้ประณีตกระบวนการสร้างงาน เป็นวิธีการที่จิตรกรเขียนแก้ปัญหาในการสรรหารูปแบบ เพื่อจัดองค์ประกอบภาพให้เหมาะสมกับเรื่องราวตลอดจนลักษณะสถาปัตยกรรมในแต่ละแห่ง ลักษณะงานจิตรกรรมฝาผนังไทยแบบประเพณีนี้สามารถแบ่งลักษณะงานได้เป็น 6 ด้าน ดังนี้

1. การจัดลำดับความสำคัญ ของภาพจิตรกรรมฝาผนังไทย เป็นภาพขนาดใหญ่ที่เขียนเต็มผนัง บางครั้งพื้นผนังใหญ่นั้นจะแสดงเหตุการณ์เรื่องเดียวกันหลายตอน จิตรกรต้องแก้ปัญหาเรื่องการเน้นตำแหน่งที่เป็นจุดสนใจของภาพด้วยการใช้เส้นสีเทา หรือคชกริช ที่มีลักษณะรูปทรงต่าง ๆ กัน เพื่อแบ่งเหตุการณ์ หรือเรื่องในภาพ บางครั้งจิตรกรจะใช้ภาพธรรมชาติเช่น ต้นไม้ ภูเขา ลำธาร หรืออาคาร เป็นตัวแบ่งส่วนของภาพ

2. ขนาดและระยะทางจิตรกรกำหนดส่วนต่างๆ ในภาพโดยคำนึงถึงความพอดีและความงามของภาพจึงเห็นภาพบุคคลมีขนาดใกล้เคียงกับตัวอาคาร ซึ่งมีลักษณะผิดสัดส่วนไปจากความเป็นจริงสำหรับการแก้ปัญหาเรื่องระยะทางนั้นจิตรกรรมฝาผนังไทยไม่ได้แสดงระยะทางใกล้ไกลด้วยวิธีการ Perspective แบบตะวันตกแต่ใช้วิธีแบบขั้นบันได (Step by Step) คือส่วนที่อยู่ใกล้จะอยู่ตอนหน้าของภาพส่วนที่อยู่เลยออกไปจะอยู่ถัดเลยขึ้นไปทั้งนี้ขนาดและสัดส่วนที่อยู่ไกลออกไปก็

ไม่ได้เล็กลงไปเลยยังมีขนาดเท่ากับสิ่งที่อยู่ข้างหน้าหรืออาจจะเล็กลงบ้างเล็กน้อยลักษณะทั่วไปยังเป็นภาพที่มองจากที่สูง (Bird Eye View)

3. การใช้สีนิยมใช้สีฝุ่นที่ได้จากธรรมชาติคือสีเหลืองจากดินเหลืองหรือสีดำจากเขม่าไฟ ดังนั้นจิตรกรรมฝาผนังไทย ในยุคแรกจึงมีสีน้อยภาพแลดูกลมกลืนกันและมีวรรณะสีเดียวเป็นส่วนใหญ่จิตรกรรมฝาผนังไทยทั่วไปนิยมใช้สีฝุ่น (Tempera) ผสมกาวหนิงมากกว่าการใช้สีปูนเปียก 138 (Fresco) หรือสีขี้ผึ้งผสมน้ำมัน (Encaustic) เนื่องจากการใช้สีฝุ่นช่วยให้งานจิตรกรรมฝาผนังมีความประณีต สามารถระบายสีพื้นให้เรียบแล้วตัดเส้นด้วยเส้นเล็ก ๆ ได้สวยงามนอกจากนี้ยังนิยมปิดทองคำเปลวบนส่วนสำคัญของภาพเพื่อให้ดูเด่นแพรวพราว (ศิลป์ พีระศรี, 2502)

4. การใช้เส้นเส้นเป็นส่วนที่เสริมความงามโดยตรง จิตรกรรมฝาผนังไทยจะอุดมไปด้วยลีลาของเส้นที่จิตรกรบรรจงวาดไว้อย่างมีชีวิตชีวา เส้นทำให้ภาพชัดเจนและเกิดความงามอย่างสมบูรณ์ความงามของลีลาของเส้นที่พลิ้วสะบัดอยู่ในภาพผนังนั้นงามเกินบรรยาย

5. การแสดงความคิดและโนภาพจิตรกรรมฝาผนังไทยจะแตกต่างจากศิลปะทางคติเหมือนจริง (Realistic Arts) การเขียนภาพมาจากมโนภาพซึ่งเป็นนามธรรม เช่น การเขียนภาพเทพให้มีรูปเป็นทิพย์ เทวดาต้องมีรูปร่างสัดส่วนสมบูรณ์ มีวงพักตร์งดงามบ่งบอกถึงความสงบสุข มีทรวดทรงอ่อนช้อยด้วยเส้นโค้งที่ประสานกันอย่างอ่อนหวาน ส่วนเรื่องราวของภาพนั้นจะเป็นเรื่องราวกึ่งลึกลับกึ่งมหัศจรรย์ (Mythology) ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับงานจิตรกรรมในประเทศแถบตะวันออกที่ภาพต่างๆ จะมีทั้งภาพนรก สวรรค์ ป่าหิมพานต์ รวมถึงดินแดนมหัศจรรย์ต่างๆ ตามแต่จินตนาการของจิตรกรจะรังสรรค์ผลงานออกมาเป็นรูปธรรมที่ผู้ชมสามารถรู้สึกและเข้าถึงความคิดของจิตรกรได้

6. รูปแบบของตัวภาพตัวภาพบุคคลไม่นิยมแสดงความรู้สึกทางใบหน้า แต่จะสื่อความหมายแสดงพฤติกรรมทางกิริยาอาการ และอิริยาบถต่างๆ รูปแบบของตัวภาพที่มีลักษณะคล้ายกัน เช่น ภาพเทพ กษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการบริวาร บุคคลสมัย เป็นต้น

ประวัติจิตรกรรมฝาผนังตามบริบทของชาวอีสาน

เมื่อมีการพูดถึงจิตรกรรมฝาผนัง (Mural Painting ในภูมิภาคอีสานแล้วคนทั่วไปก็พอเข้าใจแต่มีคำศัพท์เฉพาะในภาคอีสานที่คนอีสานเรียกกันจนติดปากและเป็นคำที่ไพเราะและเต็มไปด้วยความหมายนั่นคือคำว่า "ฮูปแต้ม" ซึ่งแปลว่าภาพเขียนนั่นเองดังนั้นจิตรกรรมฝาผนังก็คือ ฮูปแต้มที่ผนังสิม จากข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ช่วยให้เข้าใจได้ว่าคำว่า ฮูปแต้ม มีความหมายตรงกับคำว่า จิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งตรงกับข้อตกลงเบื้องต้นที่ผู้ศึกษาใช้คำว่า "ฮูปแต้ม" แทนคำว่า "จิตรกรรมฝาผนัง" ในภาคอีสานหากพิจารณาจากฮูปแต้มก็สามารถเชื่อมโยงไปสู่งานพุทธศิลป์ได้ เพราะฮูปแต้มก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นด้วยความคิดและสติปัญญาความสามารถเช่นเดียวกัน

จึงเป็นศิลปะของมนุษย์อีกอย่างหนึ่งซึ่งมีความหมายตรงกับคำว่าศิลปะหรือศิลป์"* ที่หมายถึง สิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นด้วยความคิดและสติปัญญาความสามารถตลอดทั้งกระบวนการช่างหรือผลงานจากความพากเพียรของมนุษย์ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยแรงกายและด้วยกำลังสติปัญญาความสามารถ (เมื่อพิจารณาจากความหมายที่กล่าวแล้วข้างต้นสามารถกล่าวได้ว่าฮูปแต้มก็เป็นศิลปกรรมอย่างหนึ่งและก็เป็นศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาด้วย

จากการศึกษาเชิงสำรวจภาพจิตรกรรมฝาผนังในภาคอีสาน เมื่อ พ.ศ. 2525 พบว่าจิตรกรรมฝาผนังของภาคอีสานจำนวนมากเป็นฝีมือของช่างเขียนภาพในท้องถิ่น การใช้สี การจัดภาพ รวมทั้งลีลาของลายเส้นไม่ได้รับอิทธิพลจากสกุลช่างภาคกลาง แต่ก็มีภาพจิตรกรรมบางวัด โดยเฉพาะวัดสำคัญของเมืองใหญ่ๆ พบว่าภาพจิตรกรรมได้รับอิทธิพลของสกุลช่างภาคกลางอยู่ด้วย (ไพโรจน์ สโมสร, 2542)

ประวัติฮูปแต้มตามบริบทของชาวอีสาน อันประกอบด้วยเอกลักษณ์เฉพาะตัว อันเป็นความงามที่ถ่ายทอดออกมาในรูปแบบเชิงพุทธศิลป์อันทรงคุณค่ายิ่งของชาวอีสาน โดยแบ่งเนื้อหาการศึกษา ดังนี้

1. ประวัติความเป็นมาของจิตรกรรมในภาคอีสาน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมายไว้ว่า จิตรกรรม น. ศิลปะการวาดเขียน, ศิลปะการวาดภาพ จิตรกร น. ช่างวาดเขียน, ช่างวาดภาพ ส่วน น. ณ ปากน้ำ ได้ให้ความหมายว่า (ราชบัณฑิตยสถาน, 2530) "จิตรกรรม" คือ การเขียนภาพ จิตรกร คือผู้เขียนภาพในสมัยโบราณเรียกว่าช่างเขียน เป็นหนึ่งในช่างไทยสิบหมู่ของไทยงานศิลปกรรมสมัยก่อนเรียก "งานช่าง" 4 (ประยูร อรุณานุกุล, 2530)

คำว่า "จิตรกรรม" มีความหมายตรงกับคำว่า "ฮูปแต้ม" ของทางภาคอีสาน ส่วนคำว่า "จิตรกร" มีความหมายตรงกับคำว่า "ช่างแต้ม" ของทางภาคอีสาน

ฮูปแต้ม หรือ จิตรกรรมฝาผนังอีสาน หมายถึง ภาพเขียนสีบนฝาผนัง ลิม หรืออุโบสถนิยมเขียนทั้งด้านนอกและด้านในผนังลิม ทั้งนี้อาจมีสาเหตุมาจากพื้นที่ผนังที่ใช้เขียนมีจำกัด เพราะว่าตัวลิมนั้นมีขนาดเล็กพอเหมาะแก่การใช้งานแต่ละชุมชน การเขียนอย่างมีแบบแผนจิตรกรรมฝาผนังทางภาคกลางจึงไม่จำเป็นนัก ตัวลิมเล็กการเขียนภาพผนังภายนอกจึงยังมีความสำคัญไม่น้อยกว่าผนังภาพด้านใน ภาพผนังด้านนอกจึงมีบทบาทอีกอย่างหนึ่ง คือ เป็นการสอนธรรมะให้แก่ศาสนิกชนที่มาทำบุญไม่สามารถเข้าไปร่วมพิธีกับพระสงฆ์ (วรพรรณ ภูวิจารณ์, 2551)

จิตรกรรมฝาผนัง (Esan painting) หมายถึง ภาพเขียนระบายสี มีส่วนประกอบพื้นฐานคือ เส้น สี และน้ำหนักของสี ให้สัมพันธ์กับความกว้าง ความยาว และความลึกในภาพเพื่อถ่ายทอดเรื่องราวและสื่อความหมายให้สอดคล้องกับเนื้อหา และกาลเทศะแห่งยุคสมัยนำเสนอผลงานโดย

การจัดวางภาพแบบ วิธีตานกมอง (Bird's Eyes View) หรือการมองภาพจากด้านบน มีการตัดเส้นเน้นตัวภาพ ด้วยสีที่เข้มหรือสีดำ ตัวภาพเป็นลักษณะแบน ๆ มีการวางภาพบังกัน ทับซ้อนกัน หรือคาบเกี่ยวกัน เพื่อแก้ไขเรื่องระยะของภาพ เพื่อนำเสนอเรื่องราว และการลำดับภาพนั่นเอง ซึ่งเป็นลักษณะเอกลักษณ์เฉพาะตัวของจิตรกรรมอีสานและจิตรกรรมไทยจิตรกรรมฝาผนังเริ่มปรากฏมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์โดยฝีมือของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งเขียนไว้ตามเพิงผาหรือตามผนังของเทือกเขาต่าง ๆ เกือบทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอายุอยู่ราว 5,000 - 6,000 ปี¹⁴⁷ หลักฐานที่สำคัญได้แก่ ภาพเขียนสีที่บริเวณภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี และบริเวณผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เป็นภาพคน ภาพสัตว์ต่าง ๆ ทั้ง สัตว์บกและสัตว์น้ำ ต้นไม้ใบหญ้า ฝ่ามือ เครื่องมือจับสัตว์ และภาพสัญลักษณ์ เป็นภาพเขียนง่าย ๆ ปรากฏบนเพิงผา สันนิษฐานว่าน่าจะใช้พักอาศัยและบันทึกเรื่องราวความประทับใจในการดำรงชีวิต (ไพโรจน์ สโมสร, 2532)

ภาพเขียนสีบนผนังหินยุคก่อนประวัติศาสตร์สะท้อนให้เห็นถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ สภาพแวดล้อม ระบบความคิด ความเชื่อจำแนกได้เช่น กรรมวิธีการเขียนภาพ ลักษณะของภาพ สีที่ใช้เขียน (อำพัน กิจงาม, 2531) มนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสานใช้ศิลปะเป็นสื่อให้คนในกลุ่มสังคมเดียวกันเข้าใจและเป็นสื่อติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ศิลปะถ้ามีลักษณะเป็นศิลปะเพื่อส่วนรวมเรียกว่า "ศิลปะชุมชน" (Communal Art) รูปแบบในการสร้างสรรค์ถูกกำหนดขึ้นจากวัฒนธรรม (Culturally Conditioned) โดยได้รับแรงดลใจต่าง ๆ เช่น คติความเชื่อ ศาสนา หรือพิธีกรรมสภาพแวดล้อมรอบตัวและการดำรงชีพของสมาชิกในสังคมเป็นปัจจัยสำคัญโดยมีวัตถุประสงค์ คือ ศิลปะเพื่อพิธีการ (Ritualistic หรือ Ceremonial Art) ทำขึ้นเนื่องด้วยความเชื่อทางศาสนา ขนบประเพณีประการหนึ่งและประการที่สองศิลปะทั่วไป (Secular Art) ผู้สร้างมีอิสระทั้งด้านแนวคิด รูปทรง กรรมวิธีแหล่งศิลปะถ้าในอีสานมีรูปเขียน (Pictograph) มากกว่าภาพที่เกิดจากการสลักหรือขุดขีดลงในเนื้อหิน (กรมศิลปากร, 2532)

จิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจจากเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา และวรรณกรรมพื้นบ้าน กล่าวคือเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ อรรถกถาชาดกอดีตพุทธ ปรีชาธรรม พระบาลี ไตรภูมิ เป็นต้น ส่วนเรื่องราวทางวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น ลินไชย (สังข์สินชัย) พระรามชาดก(พระลักษพระราม) สุริวงศ์ กาละเกดและท้าวปาจิตต์นางอรพิมพ์ เป็นต้น โดยถ่ายทอดแก่นแท้ของเรื่องราวผ่านภาพที่มีการตัดเส้นใช้สีแบนและอิริยาบถแสดงความรู้สึกที่แตกต่างกันออกไปตามทักษะความสามารถทางเชิงช่างแต่ละคนที่จะรังสรรค์ผลงานนั้นขึ้นมาจากความเข้าใจของตนเอง

จิตรกรรมฝาผนังสร้างขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ตามผนังโบสถ์ วิหาร (หอแจก) ศาลาการเปรียญผนังถ้ำ ประดับตกแต่งพื้นผนังโน้มน้าวชักนำให้ผู้เกิดความรู้สึกศรัทธาต่อพุทธศาสนาส่วนผู้ที่ศรัทธาอยู่แล้วเมื่อได้สัมผัส จะทำให้ซาบซึ้งต่อพระธรรมคำสั่งสอนยิ่งขึ้น จิตรกรรมฝาผนังยังปรากฏคุณค่าด้านต่าง ๆ อาทิ ทางด้านการศึกษาหลักวิชาแบบอย่างฝีมือช่างที่สั่งสมสืบทอดจากอดีต คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี คุณค่าด้านขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี วิธีการดำเนินชีวิตคตินิยมเชื่อของคนในท้องถิ่น (ศิลป พีระศรี, 2502)

จิตรกรรมฝาผนังสมัยอีสาน มีรูปแบบ กรรมวิธีหลักการจัดองค์ประกอบศิลป์ไม่มีกฎเกณฑ์แน่ชัดช่างแต่สามารถแสดงออกได้อย่างอิสระเสรี จากการศึกษาสำรวจสุปแต่ัมตามวัดในภาคอีสานของไพโรจน์ สโมสร และคณะ พบว่ามีสุปแต่ัม 74 วัด สามารถจำแนกตามเนื้อเรื่องที่ปรากฏได้สองกลุ่ม กลุ่มที่หนึ่งเรื่องทางศาสนาได้แก่ พุทธประวัติ พระมาลัย ไตรภูมิ อรรถกถาชาดก ปริศนาธรรม กลุ่มที่สองเรื่องทางวรรณกรรมท้องถิ่น ได้แก่ สินไชย พระลัก-พระลาม สุริวงศ์ กาละเกด ปาจิตตอร์พิมพ์ จิตรกรรมจำแนกตามวัสดุที่รองรับการเขียน มีชื่อเรียกแตกต่างกัน ได้แก่จิตรกรรมเขียนบนผืนผ้า เรียกว่า "ภาพพระบรม" จิตรกรรมเขียนบนสมุด เรียกว่า "ภาพสมุดชาตุ" จิตรกรรมเขียนบนฝาผนัง เรียกว่า "จิตรกรรมฝาผนัง" หรือ "สุปแต่ัม"จิตรกรรมเขียนบนไม้หลังบานประตูหน้าต่าง เรียกว่า "ภาพหลังบาน" จิตรกรรมเขียนบนฝาตู้ ฝาหีบ เรียกว่า "ภาพประดับตู้" หรือ "ภาพประดับ

จิตรกรรมฝาผนังบางแห่งมีการเขียนอักษรแทรกประกอบภาพด้วยรูปแบบของอักษรเป็นลักษณะเฉพาะท้องถิ่นก็มี และอาจมีอักษรอื่นร่วมด้วยก็มี เช่น อักษรธรรม อักษรไทยน้อย อักษรไทยรัตนโกสินทร์และอักษรไทยปัจจุบัน ช่วยให้เกิดการศึกษาเรียนรู้และสื่อให้เกิดการรับรู้ชื่นชม และเข้าใจในเนื้อเรื่องยิ่งขึ้น

2. กลุ่มช่างแต่ัมที่สร้างสรรค์จิตรกรรมในภาคอีสาน

กลุ่มช่างแต่ัมหรือสกุลช่างถือว่ามืบทบาทในการกำหนดรูปแบบ กรรมวิธี และเรื่องราวของสุปแต่ัม เพื่อสื่อและโน้มน้าวจิตใจให้ผู้ชมเกิดอารมณ์ความรู้สึก เกิดความซาบซึ้ง และเข้าถึงสาระแห่งคุณธรรมที่แสดงออกทางเส้น สี และองค์ประกอบทางศิลปะ ผ่านผลงานที่เรียบง่ายด้วยความศรัทธาและความชำนาญที่สร้างสมด้วยตนเองมีผลให้เกิดรูปแบบสุปแต่ัมที่เป็นเอกลักษณ์ โดยสามารถแบ่งออกเป็นกลุ่มหลัก ๆ ได้ 3 กลุ่ม คือ

2.1) กลุ่มช่างแต่ัมที่มีอิทธิพลศิลปะช่างหลวงไทย

งานจิตรกรรมแนวไทยประเพณีอย่างที่พบเห็นที่วังและวัดในกรุงเทพมหานคร และเป็นแบบแผนที่ช่างได้เรียนรู้และถ่ายทอดความรู้มาจากช่างหลวง ลักษณะรูปแบบศิลปะในกลุ่มนี้คือการรักษารูปแบบการเขียนปราสาทราชวัง ตัวพระ ตัวนาง วรรณะตัวละครที่แบ่งออกด้วยสีที่เป็นรูปแบบประเพณีไว้และเรื่องที่นิยมเขียนคือ พุทธประวัติ ทศชาติชาดกและชาดกนอกนิบาต อายุของผลงานจะอยู่ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา โดยมีตัวอย่างที่สำคัญ 2 แห่ง ได้แก่ สุปแต่ัมลิม

วัดหน้าพระธาตุ บ้านตะคุ อำเภอบึงโขงหลง จังหวัดนครราชสีมา และ อุโบสถวัดพุทธบาทวัดทุ่งศรีเมือง จังหวัดอุบลราชธานี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2555)

2.2) กลุ่มช่างแต้มที่มีอิทธิพลศิลปะช่างหลวงไทยผสมล้านช้าง

อุโบสถที่เขียนขึ้นโดยช่างแต้มในภาคอีสานและในลาว ที่ได้รับอิทธิพลจากช่างหลวงไทยและล้านช้างผสมผสานกัน เช่น การเขียนภาพตัวบุคคล ตัวพระ ตัวนาง และปราสาทราชวัง ที่ยังมีลักษณะของช่างหลวง แต่หน้าตากลับเป็นแบบพื้นบ้าน หรือไม่ได้ลงรายละเอียด มีเพียงเฉพาะลายเส้น ไม่ได้ลงพื้นหรือวรรณะสีแบบช่างหลวง กลุ่มช่างหรือสกุลช่างที่มีชื่อเสียงของกลุ่มนี้คือ พระครูวิโรจน์รัตโนบล หลวงชาญอักษร และนายสี ผลงานของช่างกลุ่มนี้มักพบอยู่ในจังหวัดแถบริมฝั่งแม่น้ำโขง และในประเทศลาว โดยมีตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่ อุโบสถวัดโพธิ์คำบ้านน้ำคำ อุโบสถวัดพุทธสีมา บ้านฝางแดง อุโบสถรามเกียรติ์(ภาพจับ) วัดหัวเวียงรังสี อำเภอมะขาม จังหวัดนครพนม วิหารชัยนาทิง อำเภอนาแก้ว จังหวัดเลย วิหารวัดทุ่งศรีเมืองจังหวัดอุบลราชธานี (ไพโรจน์ สโมสร, 2532)

2.3) กลุ่มช่างแต้มพื้นบ้าน

อุโบสถแบบพื้นบ้าน คือ ภาพที่เขียนขึ้นโดยช่างแต้มพื้นบ้าน ซึ่งเขียนและถ่ายทอดอยู่ในท้องถิ่น ไม่มีแบบแผนที่แน่นอน เป็นงานเขียนอย่างเรียบง่าย แม้ว่าบางแห่งอาจได้รับอิทธิพลมาจากช่างหลวงไทยมาบ้าง แต่ก็มีอยู่น้อยมาก ส่วนใหญ่จะพบผลงานในเขตจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม และร้อยเอ็ด เรื่องที่เขียนส่วนใหญ่เป็นเรื่องพุทธประวัติและทศชาติชาดกโดยให้วามสำคัญตอนพระเวสสันดรมาเป็นพิเศษ นอกจากนี้ยังมีชาดกนอกนิบาต ปัญญาชาดกเรื่องที่เป็นที่นิยม เช่น สีนไซ สุริวงศ์ พระลัก - พระลาม กาละเกต และปาจิตกุมารชาดก เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าภาพเขียนนั้นมิได้จำกัดวัตถุ วัสดุ สถานที่ และพื้นผิวในการสร้างสรรค์ผลงาน แต่จุดประสงค์หลักนั้นก็เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา อาจจารึกเอาไว้ในอุโบสถ ศาลา วิหาร ผนัง ถ้ำ ตามฝาผนัง บานประตู บานหน้าต่าง หรือเขียนบนผ้า ตู หีบ เป็นต้น โดยเลือกสถานที่ภายในอาคาร เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวคำสอนทางพระพุทธศาสนา สื่อสารออกมาเป็นภาพเขียนเล่าเรื่องราวโดยตรง บางแห่งก็เขียนอักษรจารึกเพื่อความเข้าใจหลักธรรมอันลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งนี้แหละ คือ เสน่ห์และเอกลักษณ์ของอุโบสถแต้มชาวอีสานอันทรงคุณค่ายิ่ง

พัฒนาการจิตรกรรมตามบริบทของชาวอีสาน

ในดินแดนภาคอีสานของไทยคือบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนกลางคือลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชีได้พบร่องรอยอารยธรรมอินเดีย ที่มีรูปแบบศิลปกรรมเช่นเดียวกับอาณาจักรทวารวดี ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ป่าสัก และบางปะกง ชุมชนกลุ่มไทย - ลาวขยายอิทธิพลทางการเมืองและชุมชนเข้า

มาร่วมในพื้นที่เดียวกัน ชนพื้นเมืองเริ่มรับวัฒนธรรมไทย - ลาวและก่อตั้งเป็นสังคมเมืองสืบทอด วัฒนธรรมลาวต่อมาซึ่งมีขอบเขตตั้งแต่จังหวัดเลย (เมืองหล่ม เมืองเลย ปากเมือง เชียงคาน ด่าน ซ้าย) จังหวัดหนองคาย (เมืองเวียงคุก เมืองปากห้วยหลวง) จังหวัดอุดรธานี บริเวณอำเภอบ้านผือ อำเภอนองบัวลำภู จังหวัดสกลนคร และจังหวัดนครพนม (เมืองโคตรบอง) เป็นการตั้งชุมชนใน สังคมเกษตรกรรม มีการทำเครื่องมือเครื่องใช้เอาไวใช้เองในชุมชน มีความเชื่อในเรื่องของผี พญา แถน ที่เกี่ยวกับการเกษตร จนเริ่มมีการใช้ภาษาและตัวอักษรในการสื่อสารกันระหว่างชุมชนที่ เรียกว่า "อักษรไทยน้อย" และ "อักษรธรรม" อักษรไทยน้อยนี้ได้ใช้เป็นอักษรทางราชการของกลุ่ม ไทย - ลาว เรื่อยมา คือ ใช้เขียนบันทึกเรื่องราวเอกสาร หนังสือราชการ (หนังสือจุ่ม) ของลาวและ อีสานส่วนอักษรตัวธรรมมักจะเขียนเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา คือชาววัดมักนิยมใช้อักษรธรรม แสดงให้เห็นว่าในดินแดนอีสานเป็นสังคมเกษตรกรรม ที่มีการใช้อักษรธรรมที่ได้รับอิทธิพลจาก พระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่ยืนยันว่าศิลปกรรมที่เกิดขึ้นจะต้องมีเรื่องราวทางพระพุทธศาสนารวมอยู่ ด้วย (ธวัช ปุณโณทก, 2555)

1. ซูบแต้มผาผนังถ้ำ

ภาพเขียนสีหรือรูปรอยบนผนังถ้ำที่ชาวอีสานเรียกว่า ซูบแต้ม ถือเป็นจิตรกรรม สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่ถ่ายทอดเรื่องราว ความเชื่อ การดำรงชีวิต บรรยาย ความประทับใจ เรื่องราวที่เกิดขึ้น หรือเล่าเหตุการณ์สำคัญ ๆ นั้น ด้วยเส้น สีง่าย ๆ โดยหลักฐานศิลปะถ้ำที่ปรากฏ ในประเทศไทยที่สำรวจโดยกรมศิลปากร มีแหล่งศิลปะถ้ำที่สำรวจแล้วทั้งสมัยประวัติศาสตร์และ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งหมด 188 แห่ง ในจำนวนนี้พบในภาคเหนือ 6 แห่ง ภาคกลาง 13 แห่ง ภาคใต้ 25 แห่ง และพบมากที่สุดที่ภาคอีสาน 144 แห่ง" เช่น ภาพเขียนที่มีชื่อเสียงและรู้จักกันคือ ผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีภาพเขียนสียุคประวัติศาสตร์ 3,000 - 4,000 ปี ไม่น้อยกว่า 300 ภาพ เช่น ภาพคน สัตว์ ฝ่ามือ พิธีกรรมจับปลา การทำนา เป็นต้น (สุมาลี เอกชน นิยม, 2548)

มนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์นั้นนิยมเขียนภาพไว้บนผนังถ้ำ หรือหน้าผาหิน ศิลปะถ้ำ หรือ ภาพเขียนสีนี้ (Rock Painting) ถือว่าเป็นงานศิลปกรรมที่มนุษย์ในสมัยนั้นเขียนขึ้นเพื่อสะท้อนให้ เห็นการดำรงชีวิต หรือความเชื่อต่างๆ ใน พ.ศ.2567 นายเอ เอฟ จี แคร่(A.F.G.KERR)ได้ค้นพบ ภาพเขียนสีครั้งแรกที่ถ้ำม้อแดง บ้านส้มป่อย ตำบลสิบลูญเือง อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม เป็นภาพที่ทำขึ้นโดยใช้มือจุ่มสีประทับบนผนังถ้ำหรือเขียนเป็นภาพมือ มีทั้งมือสีแดงและสีเทารวม 10มือด้วยกันและยังมีภาพคนยืน 6 คน ต่อมาได้มีการค้นพบภาพเขียนบนผนังถ้ำมากขึ้นในเขตภาค อีสาน ได้แก่ จังหวัดอุดรธานี เลย ขอนแก่น ชัยภูมิ และกาฬสินธุ์

เมื่อศึกษาวิธีการเขียนภาพบนผนังถ้ำแล้ว พบว่า ผนังหินที่ใช้เขียนส่วนใหญ่เป็นหินทราย ส่วนที่พบเป็นผนังหินปูนก็มีเช่น ที่ภูผาฆ้อง อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย การที่เลือกใช้ผนังหินทราย

นั้นเนื่องจากมีผิวหน้าค่อนข้างเรียบ หากมีการแตกตัวออกจากกันก็จะมีรอยแตกที่ตรง ส่วนวิธีการเบนผนังถ้าที่ภาคอีสานนั้นพบว่ามียลักษณะ ดังนี้

เริ่มต้นจากการเขียนเป็นโครงร่างของภาพก่อนแล้วจึงระบายสีทีบ เป็นภาพที่ไม่ต้องการแสดงรายละเอียด พบบางภาพยังเป็นเส้นร่างอยู่ ระบายสีทีบไม่หมด เส้นร่างมักเป็นสีดำ ส่วนสีแดงหรือสีน้ำตาลแดงมักใช้ระบายเป็นสีทีบ มักเขียนเป็นภาพคน ซึ่งเขียนเป็นกลุ่มเหมือนจะบอกเหตุการณ์ของยุคสมัย และภาพสัตว์ที่พบเห็นในยุคนั้นได้แก่ ว หมา สัตว์เลี้ยง เพื่อจะบอกลักษณะของสัตว์หรือวิธีการล่าหรือจับสัตว์ หรือบอกบริเวณนั้นมีสัตว์ชนิดนี้อยู่ เช่น กลุ่มภาพที่ผาแต้ม อำเภอโขงเจียม ภาพเขียนที่พบในถ้ำ เพิงผา ส่วนใหญ่เขียนเป็นเส้นภาพโดยไม่มีการร่าง ส่วนใหญ่เป็นภาพลายเรขาคณิตพบมากที่สุดที่ภาคอีสาน ไม่ทราบความหมาย หรือเป็นสัญลักษณ์ ที่จะบอกอะไรเขียนเป็นภาพมือไว้บนผนังหิน ซึ่งมีวิธีทำ 3 วิธีกล่าวคือ ใช้ฝ่ามือวางทาบบนผนังหินแล้วเขียนเป็นเส้นรอบฝ่ามือขึ้น หรือใช้ฝ่ามือชุบสีเสียก่อนแล้วนำไปทาบบนผนังหิน จึงทำให้บริเวณข้อต่อและอุ้งมือไม่มีสีติดบนผนังหิน ซึ่งพบวิธีนี้ที่ภูผาฆ้อง บ้านห้วยส้ม อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย และใช้ฝ่ามือทาบบนผนังแล้วเอาปากอมสีฟันไปรอบมือ ภาพมือนี้มีที่ผาฆ้อง บ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ผาแต้มและผาหม่อน อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี น่าจะสร้างขึ้นเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของที่พักตามถ้ำชั่วคราวไม่ได้ใช้แสดงการเยี่ยมเยือนอย่างภาพมือที่พบในยุโรป หรือใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงเป็นแหล่งอาศัยอยู่ถาวรจนเป็นชุมชน สำหรับสีที่ใช้เขียนนั้น ส่วนมากเป็นสีแดง นอกนั้นก็มียีส้ม สีเลือดหมู สีน้ำตาล สีดำ และสีขาว สำหรับสีแดงนั้นมีการศึกษาที่มาของสี พบว่าแร่เหล็ก(เฮมาไทต์) มีจำนวนมากในภาคอีสานหาได้ง่าย จึงสันนิษฐานเป็นเบื้องต้นว่าได้นำแร่ชนิดนี้มาบดให้ละเอียด แล้วละลายน้ำหรือยางไม้ทำเป็นสีใช้เขียนผนังถ้ำ ส่วนเครื่องมือที่ใช้เขียนในเบื้องต้นน่าจะใช้เปลือกไม้ทุบปลายให้เป็นเส้นทำเป็นปากกันเขียนหรือใช้วัตถุที่ยืดหยุ่นซึมซับสีได้เช่น หางหรือขนสัตว์ แทะงไม้ และการใช้ของแข็งหรือสิ่งที่มีคมเขียนขึ้น

ชุมชนในภาคอีสานได้มีการพัฒนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมาจากชุมชนที่อาศัยตามถ้ำเชิงผาที่อาศัยการล่าสัตว์สู่สังคมเกษตรกรรมจนกระทั่งได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากกลุ่มใกล้เคียงมีการอพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐานไปเรื่อย 1 ตามแนวของกลุ่มแม่น้ำ ลักษณะของประชาคมอีสานในระยะปลายพุทธศตวรรษที่ 19 แบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ

- 1) กลุ่มประชาชนลุ่มแม่น้ำโขง ได้รับอิทธิพลล้านช้าง กระจายตามลุ่มน้ำโขง
- 2) กลุ่มประชาชนลุ่มแม่น้ำชี ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองสาเกต สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
- 3) กลุ่มประชาชนอีสาน บริเวณแม่น้ำมูลและทุ่งกุลาร้องไห้ (ไพโรจน์ สโมสร, 2532)

สุปแต่มีผาผนังถ้ำสมัยประวัติศาสตร์นี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าทางศิลปะอันเป็นพฤติกรรมของมนุษย์ เป็นร่องรอยของอารยธรรมของกลุ่มชนในดินแดนนี้ เนื้อหาสาระที่ปรากฏเป็น

อุปเขียนสืบนั่งถ้าบรรยายเรื่องราวชีวิตในสังคมในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี ช่างแต้มภาพคน สัตว์ นานาชนิด ทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ เครื่องมือจับสัตว์ ต้นหญ้า ใบไม้ ต้นไม้ และสัญลักษณ์ แสดงให้เห็นสภาพวิถีชีวิตทางสังคมกับอุปแต้มซึ่งมีความผูกพันอย่างแนบแน่น

2. อุปแต้มบนผืนผ้า

อุปแต้มบนผืนผ้าที่รู้จักกันดีและพบมากในภาคอีสานคือ ผ้าพระเวสส์ หรือ ผ้าผะเหวด สร้างขึ้นในงานบุญประจำปีของชาวอีสานในบุญเดือนสี่ ที่เรียกว่า "บุญพระเวส" หรือ "ผะเหวด" หรือ "พระเวสส์" เป็นงานบุญที่ชาวอีสานให้ความสำคัญเป็นพิเศษโดยมีความเชื่อว่า ถ้าหากได้ฟังเทศน์มหาชาติ เรื่องพระเวสสันดรนี้ครบทั้ง 13 กัณฑ์ ในวันเดียว จะได้ไปเกิดในสมัยพระศรีอริยเมตไตรยพุทธเจ้า จากเรื่องในหนังสือมาลัยหมื่นมาลัยแสนกล่าวว่า ครั้งหนึ่งพระมาลัยเถระได้ขึ้นไปไหว้พระธาตุเกศแก้วจุฬามณีบนสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้พบปะสนทนากับ พระศรีอริยเมตไตรย ผู้ที่จะมาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เนื้อความตอนหนึ่งว่า...

ลำดับนั้น สมเด็จพระศรีอริยเมตไตรยใคร่จักทราบถึงวิธีการทำบุญของเหล่าชาวชมพูทวีป จึงขอให้พระมาลัยวิสัชนา พระมาลัยจึงกล่าวว่า "มนุษย์บางพวกก็ให้ทานรักษาศีล บางพวกก็จัดให้มีพระธรรมเทศนาพร้อมกับปาวประกาศให้ชาวประชามารับฟัง บ้างก็สร้างวัดวาอารามศาลาภูกู๋ บ้างก็สร้างสถูปเจดีย์แลพระพุทธรูปไว้ในพระศาสนา บ้างก็ถวายเสนาสนะคิลานเภสัชแด่พระภิกษุสงฆ์ บ้างก็มีเจตจำนงถวายภัตตาหารบิณฑบาตตลอดจนสบงจีวรแด่พระภิกษุ บ้างก็เป็นบุตรกตัญญูเลี้ยงดูบำรุงบิดามารดา บ้างก็สร้างพระคัมภีร์ไตรปิฎก สุดแต่กำลังแห่งทรัพย์แลปัญญาของตนมาหาบพิตร" เมื่อสมเด็จพระศรีอริยเมตไตรยได้ทราบถึงวิธีการทำบุญกุศลของชาวชมพูทวีปแล้ว พระองค์จึงถามถึงมโนปณิธานในการทำบุญนั้นว่าหวังผลในมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ หรือนิพพานสมบัติ พระมาลัยตอบว่า "ดูกรมหาบพิตร อันมนุษย์ทั้งหลายที่หมายทำบุญกุศลด้วยมิได้หวังผลในมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ หรือนิพพานสมบัติแต่อย่างใด กลับมุ่งหมายให้ได้เกิดทันศาสนาของพระองค์ทั้งนั้นเป็นส่วนใหญ่ ที่หมายใจเป็นอย่างอื่นกลับมีน้อยเป็นอย่างยิ่ง" เมื่อพระศรีอริยเมตไตรยทรงสดับเช่นนั้นก็มีพระดำรัสตรัสฝากพระมาลัยไว้ว่า "ถ้าพวกเขาเหล่านั้นอยากเกิดทันศาสนาของข้าพระองค์ ก็จงอุตส่าห์ฟังธรรมมหาเวสสันดรชาดกให้จบทั้งหมดในวันเดียว แล้วบูชาด้วยธูปเทียน ดอกไม้อย่างละพัน ฉัตรอัน

ประกอบด้วยดอกบัวหลวง ดอกบัวเขียว ดอกบัวขาว ดอกสามหาวอย่างละพัน ถ้าทำได้ดังนั้นก็จักพบกับศาสนาของข้าพระองค์ ส่วนคนบาปหยาบข้าหนานัก เช่น กระทำปิตุฆาต มาตุฆาตฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้า แลทำสังฆเภทให้หมู่สงฆ์เกิดการแตกแยกแตกความคิดไม่สามัคคีทำลายพระเจดีย์แลพระพุทธรูป ตลอดจนคนที่ตระหนี่ถี่เหนียวไม่รู้จักทำบุญให้ทาน ไม่รู้บิณฑบาตดำรงตนอยู่ในความประมาท คนพวกนี้มิได้มีโอกาสพบศาสนาของข้าพระองค์เป็นแน่แท้" เมื่อพระมาลัยได้ฟังดังนั้น ก็กำหนดจดจำไว้ในใจ เพื่อว่าจะได้นำไปเทศนาสั่งสอนชาวประชาทั้งหลาย

ให้ได้ปฏิบัติ” ด้วยมูลเหตุนี้ ชาวอีสานต้องการจะได้พบพระศรีอริยเมตไตรย และเกิดร่วมศาสนาของพระองค์ จึงมีการทำบุญผะเหวดเป็นประจำทุกปี (ชลิต ชัยครรชิต, 2549)

บุญผะเหวด หรือ บุญมหาชาติ คือบุญที่เกี่ยวข้องกับพระมหาเวสสันดรชาดกนั่นเอง กำหนดการทำบุญในช่วงเดือนสี่ข้างแรมถึงเดือนห้า จะถือเอาวันใดเป็นวันบุญก็ได้ตามแต่จะตกลงกันในหมู่บ้าน เมื่อตกลงวันกันได้แล้ว ก่อนถึงวันงานก็จะมีการเตรียมงานบุญโดยมีการเตรียมดอกไม้อาหารคาวหวาน ขนม ข้าวต้ม ไว้สำหรับถวายพระและเลี้ยงแขกในงาน และเตรียมหมากพันคำเมี่ยงพันคำ เทียน รูป มิตดาบอย่างละพัน และข้าวตอกดอกไม้ไว้สำหรับบูชาคาถาพัน ทางวัดก็แบ่งหนังสือออกเป็นกัณฑ์ ๆ หนังสือผูกหนึ่งอาจแบ่งเป็นหลาย ๆ กัณฑ์ก็ได้ เพื่อให้ชาวบ้านได้รับกัณฑ์ทั่วถึงกัน มอบหนังสือให้พระภิกษุสามเณรในวัดเพื่อเตรียมไว้เทศน์ หรืออาจนิมนต์พระจากวัดอื่นมาเทศน์ด้วย ส่วนผู้ที่มีฝีมือในการวาดภาพก็จะช่วยกันวาดภาพเรื่องราวพระเวสสันดรชาดกทั้ง 13 กัณฑ์บนผืนผ้าสีขาวไว้สำหรับแห่

ในวันโฮมหรือวันรวมชาวบ้านจะออกมารวมตัวกันเพื่อทำพิธีนิมนต์พระอุปคุตในตอนเช้า มืด พอตอนประมาณบ่ายสามหรือสี่โมงในวันโฮมหรือวันรวมชาวบ้านก็มารวมกันอีกครั้งที่วัดเตรียมตัวจัดขบวนแห่ไปอัญเชิญพระมหาเวสสันดรและพระนางมัทรีเข้าเมือง โดยสมมุติป่าแห่งใดแห่งหนึ่งในหมู่บ้านเป็นที่ทั้งสองอยู่ ในพิธีอัญเชิญก็จะมีพระพุทธรูป 1 องค์ พระภิกษุ 4 รูป ขบวนประชาชนและทิวผ้าที่เขียนได้เรื่องราวของพระเวสสันดร เวียนวารอบวัดหรือศาลาโรงธรรม 3 รอบ ในตอนเย็นก็จะมีการเทศน์มหาชาติ ในขณะที่พระกำลังเทศน์อยู่นั้นหากผู้ใดพอใจก็จะมีถวายเงินด้วยความเลื่อมใสศรัทธา การบริจาคของชาวอีสานมีสองรูปแบบคือกัณฑ์หลอนและกัณฑ์จอบ

ภาพพระเวสสันดร หรือ ผ้าผะเหวด หรือ ผ้าพระเวสส์ เป็นภาพเขียนที่มีความยาวประมาณ 10 - 30 เมตร 165 กว้างประมาณ 0.90 - 1.20 เมตร เป็นผ้าผืนเดียวเล่าเรื่องราว พระเวสสันดรชาดก ทั้ง 13 กัณฑ์ โดยจะวาดเรื่องราวตามลำดับ ต่อเนื่องกันไป ไม่แบ่งเป็นกัณฑ์ หรือห้องอย่างทางภาคกลาง เรื่องราวในผ้านั้นผู้ดูต้องมีความแม่นยำในเนื้อเรื่องเป็นอย่างดีจึงจะสามารถเข้าใจได้ ซึ่งบางภาพก็มีการเขียนซ้อนกันอยู่บนและอยู่ล่าง บางภาพข้างจำเป็นต้องเขียนคำบรรยายประกอบภาพด้วย จึงพบว่าผ้าพระเวสส์ของภาคอีสานมักมีการอธิบายภาพเกือบทุกผืนในงานบุญเทศน์มหาชาติหรือบุญผะเหวดผ้านี้จะนำผูกติดกับปลายไม้ไผ่ ปักประดับไว้บริเวณศาลาที่จัดงานหรือแขวนไว้ตามโฮงธรรม

อุปแต้มบนผืนผ้าสร้างขึ้นเพื่อใช้ในงานบุญผะเหวดเทศน์มหาชาติ ปรากฏเฉพาะเรื่องพระเวสสันดรชาดกเท่านั้น เป็นอุปแต้มที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชนชาวอีสาน คือเป็นผ้าผืนยาวหลายเมตร เขียนเรื่องราวทั้ง 13 กัณฑ์จนครบ ได้เห็นคุณค่า ความงาม และพุทธจริยธรรมที่แฝงไว้ในงานพุทธศิลป์ ประดุจผืนผ้าที่แต่งแต้มไปด้วยศาสนธรรมคำสอนปรากฏเป็นอุปแต้มอันทรงคุณค่า

นำเสนอผ่านจารีตประเพณีทางวัฒนธรรมอีสานเป็นมรดกอันล้ำค่ายิ่งของชนชาติ และเป็นจุดเริ่มต้นของอุปแต้มพระเวสสันดรชาดกในลัทธิและศาสนาสถานอื่น ๆ ในภูมิภาคนี้

3. อุปแต้มลัทธิอีสาน

ภาพจิตรกรรมฝาผนังอีสานเป็นงานจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ภาพจิตรกรรมฝาผนังในภาคอีสานหรือที่เรียกว่า "อุปแต้ม" มีปรากฏอยู่ที่ลัทธิ (โบสถ์) วิหาร หอไตร และหอแจก (ศาลาการเปรียญ) อุปแต้มที่พบกันเป็นส่วนมากทางภาคอีสานมักจะเขียนอยู่บนผนังด้านนอกของลัทธิหรือโบสถ์ อุปแต้ม หรือภาพจิตรกรรมฝาผนังในอาคารที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในภาษาอีสานหมายถึง โบสถ์ ในภาคกลาง มาจากคำว่า สี่มา หรือ เสมมา แปลว่า เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์, เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้นจะต้องทำสังฆกรรมร่วมกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2555)

ลัทธิในภาคอีสานแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1. อุทกกสี่มา หรือ ลัทธิน้ำ ลัทธิน้ำเป็นอาคารที่สร้างขึ้นกลางน้ำ ตำแหน่งที่ตั้งไม่ตายตัวสุดแล้วแต่ตัวนั้นจะมีแหล่งน้ำอยู่ที่ใด ตัวลัทธิจะต้องอยู่ห่างจากฝั่งชั่วระยะวัคน้ำสาตไม่ถึง ยาวเชื่อมต่อฝั่ง เวลาทำสังฆกรรมจะต้องชักสะพานออกไปให้มีสิ่งใดเชื่อมต่อระหว่างฝั่งกับตัวลัทธิ ในอีสานเหลืออยู่น้อยมาก สาเหตุที่ทำให้เกิดลัทธิน้ำก็เพราะความจำเป็นเร่งด่วนในการประกอบ สังฆกรรมในภูมิประเทศชนบททางไกลทุรกันดาร ซึ่งยังไม่มีวัดหรือมีก็เป็นเพียงสำนักสงฆ์ที่ยังขาดลัทธิอันผูกพัน สี่มาถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ ลักษณะของลัทธิน้ำโดยทั่วไป มีทั้งที่กั้นฝารอบและที่เปิดโล่งคล้ายกับศาลากลางน้ำ ส่วนใหญ่ไม่นิยมตีฝา หากมีการกั้นฝาก็ใช้ไม้ตีซ้อนกันเป็นเกล็ดคล้ายกับฝาเรือนไม้กระดาน หลังคาแต่เดิมใช้กระเบื้องหรือมีเรียกว่า "แป้นไม้" ปัจจุบันหันมาใช้สังกะสีแทน (ไพโรจน์ สโมสร, 2532)

2. ความสี่มา หรือ ลัทธิบก คือ อาคารที่สร้างไว้บนบกในชุมชนที่ตั้งมั่นเป็นหลักถาวร มีความมั่นคงพอสมควร มีขนาดไม่ใหญ่โตนัก มีผังแปลนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาวต่ำสุด 3 ช่วงเสาและกว้าง 1 ช่วงเสา นิยมทำประตูเข้าด้านหน้าเพียงด้านเดียว หลังคาทรงจั่ว มีปีกนกคลุมด้านข้างบางหลังแกะสลักลวดลายเป็นยังผึ้ง (ภาคกลางเรียกรวงผึ้ง ภาคเหนือเรียกโก่งคิ้ว) ประดับมุขหน้าทางเข้า และบางหลังมีอุปแต้ม เขียนไว้นอกมากกว่าด้านใน แบ่งออกเป็น 3 แบบ คือ ลัทธิไม้ ลัทธิโถง และลัทธิก่อผนัง (วิโรฒ ศรีสุโร, 2542)

เรื่องราวในอุปแต้มบนผนังลัทธิอีสาน แบ่งได้เป็น 3 ส่วนใหญ่ๆ คือ

1. เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา พบว่าเรื่องที่นิยมมากที่สุดคือ เวสสันดรชาดก นิทานม่วนขึ้นหรือวรรณกรรมท้องถิ่น อาทิ สินไชย พระลักพระลาม ปาจิตตอรพิม กาละเกด เป็นต้นและวิถีชีวิตชาวบ้าน เช่น งานบุญประเพณีต่างๆ อย่างประเพณีฮอดสงฆ์ บุญพะเหวด นอกจากนี้ยังมีการ

รักษาโรค การค้าขาย หาบลา ฯลฯ แนวเรื่องของการแสดงออก จะประกอบไปด้วยส่วนที่เกี่ยวกับคุณธรรมความดีงาม ของมนุษย์ที่ต้องการสื่อ เพื่อเป็นต้นแบบของสังคมด้วยภาพเกี่ยวกับการประพาศศิลป์ ปฏิบัติธรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ผลของการทำบุญ-บาป, คุณ-โทษแนวคิดดังกล่าวล้วนเกิดจากจินตนาการบนพื้นฐานของวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา ธรรมชาติชีวิตเป็นสำคัญ

2. รูปแบบและกรรมวิธีการจัดองค์ประกอบศิลป์ในรูปแต้มอีสานไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ช่างแต้มมีอิสระเสรีในการแสดงออกอย่างเต็มที่ ช่างแต้มคนเดียวกันหากได้ไปเขียนภาพ ณ สถานที่ที่ต่างกันรูปลักษณะขององค์ประกอบศิลป์รวมทั้งรายละเอียดก็จะแตกต่างกันออกไป ช่างแต้มจะเลือกสรรเรื่องราวจากพุทธประวัติหรือจากวรรณกรรมพื้นบ้านเฉพาะส่วนหรือตอนที่ช่างแต้มประทับใจนำมาพรรณนาด้วย เส้นสี และองค์ประกอบภาพที่ต่อเนื่องกันไป จากภาพหนึ่งเชื่อมต่อกับอีกภาพหนึ่งเพื่อสื่อสารความคิดให้ผู้ชมเกิดจินตนาการ มองเห็นความงามทางสุนทรียศาสตร์ และคุณค่าทางคุณธรรมที่แฝงอยู่ในปฐมธาตุทัศนศิลป์ เนื้อหาของภาพแต่ละตอนจะจบลงในตัวของมัน

3. องค์ประกอบภาพส่วนรวมในรูปแต้มอีสานคล้ายกับการแสดงหนังตะลุง ผืนผนังภายในและภาพภายนอกของลิมคือ จอหนัง ตัวละครที่กำลังแสดงอิริยาบถต่างๆ ตามท้องเรื่อง คือตัวหนังตะลุงที่ช่างแต้มนำมาประดับบนผืนผนัง จากตอนหนึ่งเชื่อมต่อกับอีกตอนหนึ่ง ใกล้เคียงกับเนื้อเรื่องแต่ละตอนจะมีคำบรรยายภาพด้วยตัวอักษรกำกับไว้ด้วย ช่างแต้มจะใช้เส้นแถบเป็นเส้นแทนการคันเนื้อเรื่องแต่ละตอนหรือไม่ก็ปล่อยช่องว่างรอบองค์ประกอบภาพ เพื่อมิให้เกิดความสับสนระหว่างเนื้อหาแต่ละตอน ช่องว่างจะเกิดคุณค่าคล้ายกับที่พักสายตาคล้ายกับการเว้นวรรคของประโยค หรือการขึ้นบรรทัดใหม่ของคอลัมน์ในการเขียนหนังสือ ผืนผนังหรือฉากหลังไม่มีการรองพื้นด้วยสีหนักจะรองพื้นด้วยสีขาวล้วนหรือขาวนวล ช่างแต้มจะร่างรูปทรงของตัวละครต่างๆลงบนผืนผนังสีขาวนั้นมีการลงสีตกแต่งเครื่องประดับตัดเส้นลงรายละเอียดในแง่มุมบางส่วนเฉพาะส่วนที่เป็นรูปทรงของตัวละคร หรือตัวละคร ทำให้เกิดความเด่นชัดมากขึ้น มีคุณค่าทางสุนทรียภาพ เกิดความรู้สึกนุ่มนวลมากกว่าที่เป็นสีขาวโดด ๆ

บทสรุป

จากการศึกษาประวัติและพัฒนาการของจิตรกรรมฝาผนังตามบริบทของชาวอีสานพบว่า จิตรกรรมส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจจากเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ อรรถกถาชาดก อติตพุทธ ปรีศนาธรรม พระมาลัย ไตรภูมิ ส่วนเรื่องราวทางวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น ลินไชย (สังข์สินชัย) เป็นต้น สอดแทรกไปด้วยภาพวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมไทย - ลาว โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาตามผนังผนังถ้ำ โบสถ์ วิหาร(หอ

แจก) ศาลาการเปรียญ และพื้นผ้า ประดับตกแต่งเพื่อโน้มน้าวชักนำให้ผู้ชมเกิดความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาส่วนผู้ที่มีความศรัทธาอยู่แล้วเมื่อได้สัมผัส จะทำให้ซาบซึ้งต่อรสพระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2532). *ศิลปะถ้ำในอีสาน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- ชลิต ชัยครุชิต และคณะ. (2549). *สังคมและวัฒนธรรมอีสาน* (เอกสารประกอบนิทรรศการถาวร อีสานนิทัศน์). ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธวัช ปุณโณทก. (2555). *ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย – ลาว*. กรุงเทพมหานคร : คุณพินอักษรกิจ.
- ประยูร อรุณฐานะ. (2530). *พจนานุกรมศิลป์ โดย น.ณ ปากน้ำ (นามแฝง)*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2555). *พจนานุกรม ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- ไพโรจน์ สโมสร. (2532). *จิตรกรรมฝาผนังอีสาน*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินติงก์.
- ไพโรจน์ สโมสร. (2542). *อุปแต้ม (จิตรกรรม)*. สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน. <https://db.sac.or.th/thailand-cultural-encyclopedia>
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2530). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์.
- วรพรรณ ภูวิจารณ์. (2551). *จิตรกรรมฝาผนังวัดโพธิ์ชัย บ้านนาพึง อำเภอนาหว้า จังหวัดเลย*. รายงานวิจัย. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.
- วิโรฒ ศรีสุโร. (2542). *ลิมอีสาน*. กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า.
- ศิลป์ พีระศรี. (2502). *คุณค่าจิตรกรรมฝาผนัง*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2555). *เจดีย์ พระพุทธรูป อุปแต้ม ลิม ศิลปะลาวและอีสาน*. กรุงเทพมหานคร : มิวเซียมเพรส.
- สมชาติ มณีโชติ. (2529). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- สุมาลี เอกชนนิยม. (2548). *อุปแต้มในงานศิลป์อีสาน งานศิลป์สองฝั่งโขง*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน.
- อำพัน กิจงาม และคณะ. (2531). *อดีตอีสาน*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.